

TUHFETÜ'L- İHVÂN'DA ESKİ TÜRKÇE KELİMELER

Ahmet KAYASANDIK

Dr. Öğr. Gör., Abdullah Gül Üniversitesi

ahmet.kayasandik@agu.edu.tr

Özet

İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan dilin, canlı ve sosyal olması onun diğer niteliklerindedir. Milletın bütün kültür unsurları o dilin söz varlığına yansır ve dil aracılığıyla sonraki kuşaklara aktarılır. Bu süreçte bazı kelimelere ihtiyaç kalmaz, diğer dillerden etkilenmeler, alıntılar, ses değişiklikleri gibi gelişmeler olur. Bunlar dilin canlılığının doğal bir sonucudur. Bu çalışmada Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Tuĥfetü'l-İhvân'daki Eski Türkçe kelimeler tespit edildi. Yaklaşık 400 yıl sonrasına hangi kelimelerin ne şekilde geçtiği değerlendirildi. Eski Türkçedeki anlamlarından çok farklı anlamlarda kullanılan kelimelerin Eski Türkçedeki karşılıkları ve incelenen eserdeki kullanım örnekleri verildi. İncelemede 486'sı aynen, 244'ü küçük bazı ses değişiklikleriyle, 38'i ise farklı anlamda olmak üzere toplam 768 Eski Türkçe kelimenin bu eserde kullanıldığı görüldü. Buna göre, Türkçe kelimelerden çoğu, yapısını ve anlamını aynen korumuştur. Önemsiz değişikliklerle varlığını sürdüren kelimelerdeki ses olayları ise bilinenlerdir.

Anahtar kelimeler: *Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi, Tuĥfetü'l-İhvân, ses değişiklikleri*

OLD TURKISH WORDS IN TUHFETÜ'L- İHVÂN

Abstract

Being alive and social is other qualities of language that it makes the agreement among the people. All cultural elements of the nation are reflected in the vocabulary of that language and are transmitted to later generations through language. In this process some words are not needed, some developments take place such as influences by other languages, quotations and phonetic changes. These are a natural result of the vitality of the language. In this study Old Turkish words in Tuĥfetü'l-İhvân of Old Anatolian Turkic works have been identified. It has been evaluated how words passed about 400 years later. The words used in different meanings from the Old Turkic meanings have been given to the Old Turkic equivalents and examples of usage in the studied manuscript. In the analysis, totally 768 Old Turkish words have been used in this work, of which 486 were the same, of which 244 with some minor phonetic changes and 38 with different meanings. According to this, most Turkish words protect their structures and meanings exactly. The phonetic events in the words which have persisted with minor changes are known.

Key words: *Old Turkish, Old Anatolian Turkish, Tuĥfetü'l-İhvân, phonetic changes*

Giriş

İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan dilin, canlı ve sosyal olması onun diğer niteliklerindedir. Milletın başta dil olmak üzere tarih, din, örf ve âdetler, hukuk sistemi, müzik, güzel sanatlar, ekonomi, ahlâk anlayışı, dünya görüşü vb. gibi maddi ve manevi bütün kültür unsurları dilin söz varlığına yansır ve dil aracılığıyla sonraki kuşaklara aktarılır. Bu süreçte zamanla çeşitli etkenlere bağlı olarak bazı kelimelere ihtiyaç kalmadığı için bunlar kullanımdan kalkar. Değişen durumlara ve ihtiyaçlara göre yeni kelimelere ihtiyaç duyulur. Dil bu gereksinimini, mevcut kelimelere yeni anlamlar yükleme, türetme, birleştirme, ödünçleme, alıntı kelimeleri kendi ses yapısına uydurma gibi çeşitli biçimlerde karşılar. Malum sebeplerle mevcut kelimelerde birtakım ses olayları/değişiklikleri gibi gelişmeler olur. Bunlar dilin canlılığının doğal bir sonucudur. Dil ürünlerinin her yönüyle incelenmesi, farklı dönemlerin kültürel hayatı hakkında da önemli bilgiler edinmeye yardımcı olur. Sosyolojik araştırmalar için de söz varlığı, vazgeçilmez kaynaklardır.

Bu çalışmada, Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Tuĥfetü'l-İhvân'da Eski Türkçe kelimeler tespit edildi. Eski Türkçenin söz varlığından hangi kelimelerin, anılan eserde ne şekilde kullanıldığından hareketle dilin gelişme süreci hakkında da fikir verilmeye çalışıldı.

Türk dilleri on iki yüzyıldan fazla bir zamandan beri bol ve çeşitli metinlerle mevcudiyetlerini ortaya koymuşlardır (Akalin, 1979: 15).

Türkçenin belgelerle takip edilen ve 13. yüzyıla kadar olan zamanı içine alan dönemi, genellikle Eski Türkçe olarak adlandırılmaktadır. Bütün devirleri dikkate alındığında ses, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından en saf ve duru dönemdir. Dilin gramer özelliklerini, tarihî gelişimini tespit için düzenli ve bol metinlerin olduğu bu dönemde bütün Türkler, Türkçenin bu ilk yazı dilini kullanmışlardır. Eski Türkçe dönemine ait metinler; Köktürk, Uygur ve Karahanlı metinleridir (Kayasandık vd., 2017: 26-27).

Köktürklerin kendi icadı olan Köktürk alfabesiyle taşlara yazdıkları metinlerin en meşhurları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk adına diktirilen ve Köktürk Yazıtları (Orhun Abideleri) adıyla bilinenlerdir. Bir kısmı henüz yayınlanmamış irili ufaklı bu metinlerin sayısı 250'den fazladır.

Uygur metinlerinin en önemlileri *Sekiz Yükmek*, *Altun Yaruk*, *Irak Bitig* ve *Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi*'dir. Çoğunluğu dinî nitelikli olmakla beraber aralarında tıp, falcılık, astronomi ve şiirle ilgili Uygur metni mevcuttur.

Öğretici nitelikteki Karahanlı metinlerinin başlıcaları ise *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü Lûgati't-Türk*, *Atabetü'l-Hakâyık* ve *Divân-ı Hikmet*'tir.

Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hâcib tarafından 1069-1070 yılında 6645 beyit olarak yazılmıştır. İslâmlığın etkisindeki Türk edebiyatının ilk ürünüdür. Dil ve edebiyat tarihi yanında kültür tarihi bakımından da önemli kaynaklardan biridir.

Dîvânü Lûgati't-Türk, Kaşgarlı Mahmud tarafından 1072'de yazılmaya başlanan ve 1077'de halife Ebü'l Kasım Abdullah'a sunulan ansiklopedik Türk Dili sözlüğüdür. Türk kültürü ve medeniyetinin eşsiz kaynaklarından biri olan bu eser aynı zamanda Orta Asya Türk dünyasının en sağlam dil mirasıdır.

XI -XIII. yüzyıllar arasında Oğuzca dil özelliklerine uygun yazılmış tam özgün bir eser yok ise de Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve ayrıca Karahanlı döneminde yazılmış eserlerde, Oğuz Türkçesi dil özelliklerine yer verilmiştir (Adıgüzel, 2018: 5).

1. Tuĥfetü'l-İĥvân

Eski Türkçenin 15. yüzyıldaki izlerini söz varlığı bakımından tespit için seçilen ve tarafımızdan dil incelemesi yapılmakta olan Tuĥfetü'l-İĥvân adlı eser Millî Kütüphane yazmalar koleksiyonunda 06 Mil Yz B 1080 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Harekeli nesihle 15 satır olarak H 860 (M 1455) tarihinde yazılmıştır. Müellifi ve müstensihisi tespit edilememiştir. Başu sonu tam olan 215 varaklık bu eser, sekiz cennet gibi sekiz bab olarak tertip edilmiştir. Bu bablarda arş, kürs, levh, kalem, mela'ike-yi mukarrebîn, gökler, cennetler, cehennem, yerler, yer altındaki öküz ve balık, Allah Te'ala hazretinin birliğı, iman ve islam, tövbe, züht ve takva, abdest, namaz, tesbihlerin sevabı, Allah'tan korkma, ölümü anma ve ölüm için hazırlık yapma, kıyamet, haşır, neşir, terazi, sırat, hesap ve kitap anlatılmıştır. Dinî nitelikte öğretici bir eser olması sebebiyle (alıntılar dışında) dilinin sade olduğu söylenebilir. Söz varlığı bakımından da dikkate değerdir.

Dönemindeki pek çok eserde olduğu gibi Tuĥfetü'l-İĥvân'da da tutarlı bir imla ne yazık ki yoktur. Türkçe kelimelerin çoklu yazılışlarına bu eserde de rastlanılmaktadır. Arapça veya Farsça kelimelerde (yazımı yanlış az sayıdaki kelime hariç tutulursa) imla daha tutarlıdır.

1.1. Tuĥfetü'l-İĥvân'da Eski Türkçe Kelimeler

Bu çalışmada Eski Türkçe kelimelerin tespiti için künyeleri kaynaklarda verilen *Eski Türk Yazıtları* (EYT), *Orkhon Runic Inscriptions Glossary* (O) *Dîvânü Lûgati't-Türk* (DLT), *Kutadgu Bilig III İndeks* (KB), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (US), *Tuĥfetü'l-İĥvân* (Tİ) ve *Eski Türkiye Türkçesi* (ETT) adlı eserlerden yararlanıldı.

Mezkur eserlerin dizin veya sözlük kısımlarındaki Türkçe kelimeler, Tuĥfetü'l-İĥvân'ın dizindeki kelimelerle karşılaştırıldı. Toplam 768 kelimenin ortak olduğu tespit edildi. Bunlardan 486 kelimenin herhangi bir ses değışikliğı ve anlam farkı olmaksızın bu eserde aynen kullanıldığı görüldü. Malum sebeplerle izahı yapılabilen birtakım ses değışiklikleriyle varlığını sürdüren 244 kelime tespit

edildi. Ortak kelimelerden 259’u fiil, 227’si isim soyludur. Sesteşlikleri dışında ortaklıkları bulunmayan 38 kelime saptandı. Bu sebeple Tuḥfetü’l-İḥvân’daki Eski Türkçe kelimelerin, aynen kullanılanlar, ses değişikliği olanlar ve sesteş kelimeler olarak üç grupta sıralanması uygun görüldü:

1.1.1. Tuḥfetü’l-İḥvân’da da Aynen Kullanılan Kelimeler:

Eski Türkçe metinlerde geçen ve aşağıda sıralanan kelimeler, herhangi bir değişikliğe uğramadan Tuḥfetü’l-İḥvân’da da aynı şekilde kullanılmıştır. Dîvânu Lugâti’t-Türk (DLT) dizininde “ñ” harfiyle ve Kutadgu Bilig KB dizininde “ng” harfiyle yazılan ses, “ñ” harfiyle gösterilmiştir:

aç-	açıl-	açlık	açuk	ad
adam	ağ	ağır	ağırla-	ağırlık
ağız	aglat-	agrı-	agıt-	ağsağ
ağu	ağ	ağ-	ağıt-	al-
alçak	alda-	alın	alın-	alt
altı	altmış	altun	añ-	ana
anda	andan	anı	anıñ	anlar
ar-	ara	aralık	arın-	arıt-
arç	arça	arçun	armağan	arpa
arslan	art-	artuk	artur-	as-
aş	at	at-	ata	atıl-
ay	aya	aylık	ayru	az
az-	azuk	baba	bağır	bağışla-
bağla-	bağlan-	bal	balçık	balık
baña	barış-	barmağ	baş-	baş
başla-	bat-	bay	bayık	baylık
beg	beglik	bekle-	ben	berk
berkit-	berü	beş, biş	beze-	bezek
bezen-	biç-	bil	bildür-	bile
bilin-	biñ	bin-	bir	birer
birle	birlik	biz	boş	boşa
boyun	bölük	börk	bu	buğday
bukagu	bul-	bulıt, bulut	burun	buyruk
buyur-	bük-	bütün	çadır	çakır
çanağ	çık-	çıkar-	çiçek	çok
çök-	dag	dede	derü	deve
egin	ek-	ekin	eksük	eksüksüz
eñ	er	er-	eren	eri-
erin-	es-	esen	esirge	eski
et	etek	etmek	ev	ez-
gel-	gemici	ırağ	ışır-	iç
iç-	iki	il	ilçi	ilet-
ilik	ilk	in-	indür-	iniş
irte	isiz	iste-	iş	işit-
işle-	it	it-	iz	kaç
kaç-	kaçur-	kak-	kağı-	kağıt-
kal-	kalıp	kalkın	kağcı	kağ
kan-	kanat	kağda	kağdur-	kağı
kar	kara	karar-	kağı-	kağığ
karıl-	karın	karındaş, kağıdaş	kağış-	kaş
kat	kağ-	kağık	kağır	kağış-
kağı	kağna-	kağnat-	kağı	kağ-
kendi	kerpiç	kes-	kesek	kesil-
kez	kığ	kıl-	kılıç	kılın-
kıpkızıl	kır-	kırgıl	kırğ	kış
kışın	kız	kız-	kızar-	kızıl

kızlık	kim	kir	kirtü	koç
koç-	kol	kon-	konuk	konukluk
kop-	korq-	korqıt-	korqu	korkut-
koş-	koşul-	koy-	kök	kömür
köpük	köz	kul	kulavuz	kulluk
kur-	kurı-	kırt	kırtul-	kuş
kuzı	kül	maña	men	ne
oğlan	oğul	ođ	oğı-	ol
on	oñar-	orta	ot	otuz
oyna-	öç	ög	ög-	ögüt
ögütle-	öküş	öküz	öl-	öldür-
ölüm	öñ	öñdün	öp-	ör-
ört-	öz	özge	şaç	şaç-
şaçıl-	şaçu	sag	sagıl-	şağış
şakal	şakın-	şakla-	şaklan-	şaklık
şalın-	saman	şan-	şaña	şat-
satıl-	şav-	şay-	sekiz	sen
sev-	sevin-	şı-	şığ-	şığın-
sığır	sık-	şın-	şına-	siñ-
siñek	siñir	sirke	siz	soq-
şol	şoñ	şor-	söz	şu
şun-	şuvar-	süñük	sür-	süs-
süt	şaş-	tağ	tağıt-	tal-
şam-	şamar	şamu	şanuq	tap-
tar	tariq-	şart-	tartıl-	taş
taş-	şavar	şay	şayak	Teñri
tewe	şın-	şoğ-	şoğan	şoğra-
şoğru	şoğur-	şok	şokuz	şol-
şolu	şon	şoñ-	şoñuz	şop
şopraq	şoy-	şoz	şul	şur-
şut-	şuy-	şuz	tü	Türk
tütün	uç	uç-	uçmaq	uğra-
uğraq	uğrat-	uğur	ula-	um-
un	unıt-	unut-	ur-	uş
uyan-	uzaq	uzun	üç	üleş-
ün	üst	üş-	üzül-	üzüm
yağ	yağ-	yağmur	yaq-	yaqa
yaqın	yalavaç	yalın	yalıñ	yalvar-
yama-	yan	yan-	yaña	yañıl-
yap-	yapıl-	yar	yara-	yarağ, yaraq
yaraş-	yarat-	yarın	yaş	yaşa-
yaşıl	yat-	yavaş	yavuz	yavlaq
yay	yay-	yaz	yaz-	yazuq
yemiş, yimiş	yeñ-	yığ-	yık-	yıkıl-
yıl	yılan	yıldız	yirt-	yi-
yidi	yig	yigirmi	yigit	yigle-
yigrek	yıl	yir	yit-	yitmiş
yoğun	yoğurt	yok	yol	yor-
yöre	yu-	yum-	yun-	yurt
yut-	yügrük	yük	yüksek	yüñ
yürek	yüz			

“yigrek” örneğindeki *+rek* kuvvetlendirme bildiren tam bir kelime teşkil unsurudur (Gabain, 1988: 105).

1.1.2. Ses Değişiklikleriyle Varlığını Sürdüren Kelimeler:

Aşağıda listelenen Eski Türkçe kelimeler, birtakım ses değişiklikleriyle yanlarında gösterilen şekilde Tuhfetü'l-İhvân'da kullanılmıştır. Bazı kelimelerin hem Eski Türkçe metinlerde hem de incelenen eserde farklı varyantları bulunmaktadır. Bu nitelikteki yan yana sıralandı. Bu küçük değişiklikler, dilin canlılığının doğal bir sonucu olarak değerlendirilebilir:

açığ	>	acı	açık-	>	acıq-
açılık	>	acılık	adağ	>	ayak
adrıl-	>	ayrıl-, ayrul-	ağrığ	>	ağrı
alımlıg	>	alımlu	ança	>	anca
andın	>	andan	ansız	>	ansuz
anta	>	anda	arı	>	arığ
arılık	>	arılığ	aru	>	arı
aşak	>	aşağa	āt	>	ad
ayıt-	>	eyit-	ayt-	>	eyt
bar	>	var	bar-	>	var-
başsız	>	başsuz	bedük, beğük	>	büyük
belgür-	>	belür-	ber-	>	ver-
bir-	>	vir-, ver-	bıç-	>	bıç-
biliglig	>	bilülü	biligsizlik	>	bilüsüzlük
bintür-, müdür-	>	bindir, bindür-	bışınç	>	beşinci
bitig	>	biti	boğuz	>	boğaz
bol-	>	ol-	buçgak	>	bucağ
bukünki	>	bugünki	bular	>	bunlar
bulun-	>	bulın-	buluş-	>	buluş
bunça	>	bunca	çerig	>	çeri
dağ ol, tegül	>	degil, degül	eğgü	>	eyü
eğgülik	>	eylük	eksü-	>	eksi-
eksüklüg	>	eksüklük	elig	>	el
elig	>	elli	emdi	>	imdi
emgek	>	emek	esirke-	>	esirge
esiz	>	isiz	ewlig	>	evlü
ıgaç, yıgaç	>	ağaç	ıglaş-	>	ağlaş-
inan-	>	inan-	içgerü	>	içerü
içür-	>	içir-	ikinç	>	ikinci
ikindi	>	ikindü	ilgerü	>	ilerü
inçge	>	ince	kağgu	>	kaygu
ķamuğ	>	ķamu	ķança	>	ķanca
ķapıg, kapuğ	>	ķapu	ķapuğcı	>	ķapucı
ķarañķu	>	ķarañu	ķarıg	>	ķarı
ķarinça	>	ķarinca	ķarşı	>	ķarşı
ķaşlıg	>	ķaşlı	ķatıg	>	ķatı
ķazgan-	>	ķazan-	ķaztur-	>	ķazdur-
ķeç	>	ķeç	ķiç	>	ķeç
ķeç-	>	ķeç-	ķiç-	>	ķeç
ķeçür-	>	ķeçür-, ķeçir-	ķeđ-	>	ķey-
ķel-	>	ķel-	ķelin	>	ķelin
ķeltür-	>	ķetür-, ķetir-	ķemi, ķimi	>	ķemi
ķentü	>	ķendü	ķerek	>	ķerek
ķerek-	>	ķerek-	ķeyik	>	ķeyik
ķez-	>	ķez-	ķiçe	>	ķiçe
ķiçig	>	ķiçi	ķin, ķiñ	>	ķiñ
ķir-	>	ķir-	ķirtür-	>	ķirdür-
ķirü	>	ķirü	ķit-	>	ķit-
ķizle-	>	ķizle-	ķizlen-	>	ķizlen-
ķoñ, ķoy	>	ķoyın, ķoyun	ķoñşı, ķoşnı	>	ķoñşı, ķoñşu

konukluk	>	konukluk	köbük, köpüg	>	köpük
kögüz	>	gögüs	kök	>	gök
kölige, kölike	>	gölge	köndger-	>	gönder-, göndür-
köñlek	>	göñlek	köñül	>	göñül
kör-	>	gör	körklüg	>	görklü
körün-	>	görün-	kötür-	>	götür-
köz	>	göz	közet-	>	gözet-
közlüg	>	gözlü	közsüz	>	gözsüz
kıdruğ	>	kıyruk, kıyruk	kulğak	>	kulak
kullıg	>	kullık, kulluk	kuruğ	>	kurı
küç	>	güç	kül-	>	gül-
kümüş	>	gümüş	kün	>	gün
kündüz	>	gündüz	küneş	>	güneş
meñ	>	beñ	min, men	>	ben
miñ	>	biñ	meñe	>	baña
meñiz	>	beñiz	meñzet-	>	beñzet-
mün-, min-	>	bin-	mündür-	>	bindür-, bindir-
neçe	>	nice	ol	>	o
oltur-	>	otur-	ortu	>	orta
ortuq	>	ortaq	otlug	>	otlu
ökün-	>	ökin-	ölüg	>	ölü
örtün-	>	örtin	öte-	>	öde-
ötrü	>	ötürü, ötüri	saçıg	>	şaçu
san-	>	şay-	sargar-	>	şarar-
sarıg, sarıg	>	şaru	sawış-	>	şavaş-
seb-	>	sev-	sebin-	>	sevin-
sekirt-	>	segird-	sekiz on	>	seksen
sekizinç	>	sekizinci	semri-	>	semir-
şınıq	>	şınıq	sin	>	sen
soğuk, soğık	>	sovuq	sök-	>	sög-
sözle-	>	söyle-	sözleş-	>	sözleş-
sub, suw, suv	>	şu	subsız	>	şusuz
suvsa-	>	şuşa-	süçig	>	süci
tağı	>	dağı	şam	>	dam
şamuluğ, şamuluk	>	şamuluk	tatıg, tătıg	>	şat
tatıglıg, tătıglıg	>	şatlu	telik	>	delük
telim	>	delim	telü	>	delü
temür	>	demür	teñ	>	denk
teñiz	>	deñiz	ter	>	der
teri	>	deri	tıñla-	>	diñle-
ti-	>	di-	tik-	>	dik-
tikil-	>	dikil-	til	>	dil
tile-	>	dile-	tilek	>	dilek
tir-	>	dir	tirek	>	direk
tirgür-	>	tirgür-	tirig	>	diri
tiriglik	>	dirilik	tiril-	>	diril-
tirnek	>	dernek	tiş	>	diş
tişi	>	dişi	tiz	>	diz
toğ-	>	doy-	toğ-	>	doğ-
tök-	>	dök-	tökül-	>	dökül-, dökil-
töpü	>	depe	tört	>	dört
törtünç, törtünçi	>	dördüncü	töşe-	>	döşe-
töşek	>	döşek	töşen-	>	döşen-
tur-	>	dur-	tut-	>	dut-
tügün	>	dügün	tüken-	>	düken-

tün	>	dün	tür-	>	dür-
türlüg	>	dürlü	tüş-	>	düş-
tüz	>	düz	tüz-	>	düz-
tüzet-	>	düzet-	uğı-	>	uyı-
uğku	>	uykı, uyku, uyhu	uluğ	>	ulu
uluğla-	>	ulula-	uluğluğ	>	ululuğ, ululuğ
uruş-	>	urış-	üçün	>	içün
üçünç	>	üçünçi, üçünçi	ünçü, yinçü	>	incü
üze	>	üzre, üzere	yabız, yavız	>	yavuz
yablağ	>	yavlağ	yalđan	>	yalan
yalñuz	>	yalñız, yalıñuz, yaluñuz	yamag	>	yama
yana	>	yine	yapul-	>	yapıl-
yapurđak	>	yaprağ	yapuş-	>	yapış-
yarlıka-	>	yarlığa-	yastan-	>	yaşdan-
yastuğ	>	yasduğ	yaşıl	>	yaşıl, yeşil
yazuğ	>	yazuğ, yazık	yazuğluğ	>	yazuğlu
yımirtga, yumurtga	>	yımırda	yi-	>	yi-, ye-
yıp	>	ıp	yiti	>	yidi
yokluğ	>	yokluğ	yulduz	>	yılduz

Buradaki ses değişmelerinden *b* > *v*- Batı Türkçesinin Azeri ve Türkiye Türkçesi alanlarına ait düzensiz bir değişiktir. Sınırlı sayıda kelimedede görülen bu değişiklik Oğuz Türkçesinin başlangıcından beri izlenebilmektedir: *bar* > *var*, *bar-* > *var-*, *bir-* > *ver-* vb. (Karaağaç, 2016: 174).

-b > *-o* : Son seste, *-b* > *-v* değişmesiyle *-v*, *-b* > *-v* > *-y* değişmesiyle de *-y* yarı ünlülerine dönüşen *-b* sesi , zaman zaman da düşerek sıfırlaşır (Karaağaç, 2016: 180).

b > *m* - : Şartlı bir ses değişikliğidir. Genellikle tek heceli sözlerde kendisinden sonra nazal seslerden biri (*m*, *n*, *ñ*) geliyorsa, *b* ses değişikliği ortaya çıkmaktadır (Karaağaç, 2016: 174).

ç > *c* : Oğuzcada ilk hecedeki *-ç-*, yerini ötümlüsü *-c-*'ye bırakır (Karaağaç, 2016: 184).

d > *y* : Ötümlü diş-damak patlayıcı *-d-* iç sesinin, damak yarı-ünlüsüne dönüşmesi, eski ve yeni Türk yazı dilleri arasındaki en belirgin ses değişmelerinden biridir (Karaağaç, 2016: 188).

g > *v* : Türk dillerinin hepsinde görülür

g > *o* : Kendisinden önce gelen ünlünün ağız açıklığı kaybolurken o ünlünün uzunluk derecesini arttırması ve o ünlüyü yuvarlak dudaklı hâle getirmesi sebebiyle erimesidir (Çağıran, 2011: 188).

k > *g* : Ön damak sesinin yerini karşılığı olan *g* sesine bırakmasıdır. Eski Türkçenin başlangıcından itibaren sistemli bir şekilde görülmektedir.

ñ > *y* : İç seste art damak genizsi *-ñ-*'nin yarı-ünlüleşmesi, Eski Türkçe döneminde Uygur metinlerinden itibaren izlenebilir: *koñ* > *koı* (Karaağaç, 2016: 217).

t > *d* : Eski Türkçedeki *t* sesi, yerini ötümlü karşılığı *d* sesine bırakır.

y > *o* : Türkçenin karanlık devirlerinde gerçekleşmiş bir ses denkliğini de sergiler: ET *yıp* 'ıp' ~ ET *ıp* 'ıp' (Karaağaç, 2016: 236).

ilgerü > *ilerü*, *keltür-* > *getür*, *oltur* > *otur* örneklerinde çift ünsüzlerden biri kaybolarak tekleşme olmuştur.

1.1.3. Sesteş Kelimeler:

Eski Türkçe metinlerinin bazılarında geçen aşağıdaki kelimeler, Tuğfetü'l-İhvân'da da bulunmaktadır. Ancak metnimizdeki anlamları bunlardan oldukça farklıdır. Zamanla bu kelimelerden bazılarının yeni anlamlar kazanması mümkün görünmektedir. Diğerlerinin ise sesteş olmaları dışında bir ortaklıkları yoktur. Aşağıda bu ortak kelimelerin anlamları ve kaynakları verildikten sonra metnimizde

geçtiği yerlerden örnek ifadeler satır numaralarıyla verildi. Bu örnekler kelimenin anlamını kavratmaya kafi olduğundan anlamlarının ayrıca yazılmasına ihtiyaç duyulmadı:

- ağırhık:** ikram, ihsan (DLT, 543)
terāzünüñ ağırhığı ola (Tİ, 154b/3)
- ağla-:** boş kalmak (DLT, 543)
āh idüp ağlayasın (Tİ, 167a/14)
- ağlat-:** boşaltmak, istediği şeyle başbaşa kalmak için (insanları) uzaklaştırmak (etrafını boşaltmak) (DLT, 544)
siziñ ağladığınız beni dahı ağladdı (Tİ, 66a/12)
- alçak:** alçak gönüllü, yumuşak huylu (KB, 16)
işbu alçaq yir seniñ yurduñ degüldür (Tİ, 125b/13)
- alm-:** kendi başına almak (DLT, 548)
dervişlik şatılır mı yāhūd alınur mı (Tİ 131a/9)
- altın:** alt (DLT, 549)
çalğu altın şatanlardır (Tİ, 52a/2)
- ark:** pislik (DLT, 555)
bu ırmaqlar düpdüz yiryüzinde akarlar ark içinde akmazlar (Tİ, 26b/15)
- arkun:** yabancı aygırla ehli kısıraktan doğan at, küheylan (DLT, 556; KB, 24) yavaş (ETT, 278)
tesbihüñi arkun arkun okı (Tİ, 14a/4)
- armağan:** Oğuzcada, gittiği yerden kazanarak dönen kimsenin akrabalarına getirdiği hediye (DLT, 556)
ümmetime armağan diledim (Tİ, 105a/8)
- ayık:** vaat, söz (DLT, 566, KB, 46)
iy yigitler ayık oluñ (Tİ, 190b/7)
- ayrık:** ayrık otu (*Agropyrum repens*) (DLT, 567)
sen ol Allāhsın kim senden ayrık Tañrı yok (Tİ, 89b/12)
- balk:** bazı Argularda çamur (DLT, 572)
yüzlerinden rahmet nürü balk urur (Tİ, 193a/8)
- bük-:** (mala, yiyeceğe) doymak, tıkanıncaya kadar doymak
- bük-:** yere doğru eğilip alçalmak ve sinmek (DLT, 606)
aya gözlerini бүker (Tİ, 196a/7)
- çal-:** yere çalmak, vurmak, yenmek (DLT, 612; KB, 127)
- çal-:** (sözü) işittirmek (DLT, 612)
muṭribler ve çalğı çalanlardır (Tİ, 51b/15)
- çat-:** Oğuz lehçesinde (oğlağı kuzuya) katmak (DLT, 617)
bu süñükleri biribirine çatdı (Tİ, 87b/4)
- çatuq:** Çin'den getirilen deniz balığı boynuzu (veya ağaç kökü?) (DLT, 617)
çatuq kaşlu ve incü dişlüdür (Tİ, 20b/5)
- çekil-:** yazıya noktalar konmak, noktalanmak (DLT, 619)
terāzü aşılmış ola şırāt çekilmiş ola (Tİ, 186b/15)
- çok:** Oğuzcada aşağılık (kimse) (DLT, 627)
ölümi çok añuñ (Tİ, 190a/9)
- çomak:** müslüman (KB, 132)
başına urasın ve dāğ çomak-ıla hevāsını şıyasın (Tİ, 140b/5)
- esirge-:** bir şeyin kaybolmasına üzülme (DLT, 645)
Muḥammed'e rahmet eyle ve sen esirge (Tİ, 67a/2)
- ir-:** yabancılaşmak (DLT, 666)
- ir-:** (duvar vb. şeyleri) yarmak (DLT, 666)
- ir-:** irkilmek, yalnızlık duymak; ayrılmak, usanmak (KB, 199)
Şeyh Şiblī bir gün giderken yolu bīmārḥāneye irdi (Tİ, 121b/8)
- kapak:** göz kapağı (DLT, 683) kabak: göz kapağı (ETT, 1298)
- kapak:** kızlık zarı (DLT, 683)
şamuniñ kapağın götüreler (Tİ, 56b/14)
- katlan-:** meyvelenmek (DLT, 693)

bir karınca ısırdığına katlanamıya (Tİ, 123b/1)
kez: bir tür Çin kumaşının adı (DLT, 708)
kez: okun gez kısmı (DLT, 708)
kez~kız: süt, un vb. şeylerin tencerenin dibine yapıştığı kısım (DLT, 708)
orucu yılda bir kez buyurdu (Tİ, 147a/3)
konak: darı (US, 181), akdarı (*Panicum miliaceum*) (DLT, 727)
Osmân konağa didi sen niçün ağlarsın (Tİ, 66a/11)
korkusuz: ziyansız, zararsız (US, 138)
emîn olmağ korkusuz olmağdur (Tİ, 178b/1)
odun: günahlı, kabahatli, suçlu (US, 138)
yalın ayak bir arka yüki odun getürmiş (Tİ, 112a/9)
sağlık: sağmal koyun (DLT, 799)
bir günlük sağlık şükürin yirine getürmez (Tİ, 168a/10)
sar-: (birini) azarlamak ve konuşmayı hazinleştirmek (DLT, 804)
ol cāni tamu belāsına şaralar (Tİ, 194a/12)
şığ-: tesir etmek, dokunmak (KB, 396)
mü`min kıllarımıñ şınıklı gönüllerine şığdım (Tİ, 104a/14)
şirt: kalın kıl (DLT, 821)
şirt: Oğuzlarda küçük vadi ve küçük bayırlar (DLT, 821)
aya gözlerini büker şirt ve hem belin iki kat ider (Tİ, 196a/7)
suç: “bir şeyin sekmesi, geri dönmesi, isabet etmemesi” anlamında taklidi bir kelime
dilerem ki ol şuçı baña bağışlaya (Tİ, 120a/10)
tağıl-: (bir şeyin) sivriliği gitmek
dirilüñ iy tağılmış tenler (Tİ, 204b/1)
uy-: (un vb. şeyleri) sertleşip kıvamını bulması için bastırmak (DLT, 927)
şeytāna uydı azgunlardan oldı (Tİ, 127b/15)
yarı: yardım (KB, 525)
gevher iki pāre oldı yarısı od oldı ve yarısı eridi (Tİ, 21b/12)
yarığ: iki bacağın kalça kısmındaki uçları (DLT, 953)
her derede yitmiş yarığ vardır (Tİ, 45a/4)
yaşar-: (bitki vb.) yeşermek, yeşillenmek (DLT, 957; KB, 530)
gönüller kıvanur gözler yaşarur (Tİ, 6b/14)
yıldız: ağacın kökü (DLT, 971; KB, 539)
benim yārānlarım yıldızlar gibidür (Tİ, 2a/9)

Sonuç

İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan dilin canlılığının doğal bir sonucu olarak geçmişten günümüze devam eden süreçte dilin ana kelimeleri aynen veya bazı ses değişiklikleriyle varlığını devam ettiren sosyalliğin bir gereği olarak da artık ihtiyaç duyulmayan kelimeler kullanımdan kalkar. Bazen de mevcut kelimenin yerine yabancı dillerden giren sözler tercih edilerek zamanla Türkçeleri terk edilir. “Sonuç olarak, her dilin, çeşitli yol ve yöntemlerle, modern zamanların ihtiyaçlarını karşılayabilecek sözcükleri oluşturma imkânlarına sahip olduğu söylenebilir” (Eker, 2003: 88).

“Eski Anadolu Türkçesi bir taraftan böylece Eski Türkçenin izlerini taşıırken diğer taraftan köklerde ve eklerde bazı ses ve şekil ayrılıkları göstermek suretiyle Osmanlıca ve Türkiye Türkçesinden biraz farklı bir durum arzeder” (Ergin, 1982: 17). Bu çalışmada Eski Türkçenin söz varlığından 15. yüzyıla yansıyanlar Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Tuhtetu’l-İhvān çerçevesinde değerlendirildi. Müslüman Türkler için kaleme alınan bu eser, öğretici ve dinî olması sebebiyle (alıntılar dışında) sadedir. Söz varlığı bakımından da çalışmanın amacına uygun olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Dönemindeki pek çok eserde olduğu gibi bu eserde de tutarlı bir imla yoktur. Bu sebeple Türkçe kelimelerin çoklu yazılışları bulunmaktadır. “Kapalı e”yi yazmada özel bir harf veya işaret kullanılmadığı için aynı kelime iki şekilde harekelenmiştir. Bu yüzden “bel / bil, ver- / vir-, yemiş / yimiş, yer / yir” gibi ikili kullanımlar vardır.

Eski Türkçe metinlerinde “bintür- / mündür-, kemi / kimi, kapıg / kapuğ, koñ / koy, soğuk / soğık” örneklerindeki gibi ikili kullanımlara benzer şekilde Tuhfetü'l-İhvân'da da çoklu kullanımlar vardır: geçür- / geçir-, korhu / korhu / korku, kuyruk / kuyruk, uykı / uyku / uyhu, ıldız / yıldız / yulduz

İkinci grupta sıralanan kelimelerde görülen ses değişiklikleri / ses olayları, diğer metinlerde de izlenen malum fonetik hususlardır. Bilinenler dışında farklı bir ses olayı yoktur.

Toplam 38 kelimedeki sesteşlik ilgisi dikkat çekicidir. “Armağan, kapak, tağıl-” gibi kelimelerde zamanla bugünkü anlamlarını da içerecek şekilde anlam genişlemesi olduğu söylenebilir ancak diğerlerini izah etmek güçtür.

Tuhfetü'l-İhvân'daki yaklaşık 2300 Türkçe kelimededen 768'i Eski Türkçenin söz varlığı ile müşterektir. Bunun yanında Eski Anadolu Türkçesinden Türkiye Türkçesine gelişimi de sergileyen kullanımlar da mevcuttur.

Kaynaklar

- ADIGÜZEL, A. (2018). XVI. Yüzyıl Türkçesi Eserlerinden Râhatu'n-Nüfûs'ta Eski Türkçe İzler, *Turkish Studies* Volume 13/12, Spring 2018, p. 1-18, Ankara.
- AKALIN, M. (1979). *Tarihi Türk Şiveleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları: 551.
- ARAT, R. R. (1979). Kutadgu Bilig III İndeks, İstanbul: TKAE Yayınları: 47.
- CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: TDK Yayınları: 260.
- ÇAĞIRAN, Ö. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi*, Kastamonu: Şahsi yayın.
- EKER, S. (2003). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERCİLASUN, A.; AKKOYUNLU, Z. (2015). *Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar- Dizin*, Ankara: TDK Yayınları: 1120.
- ERGİN, M. (1982). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GABAİN, A.V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları: 332.
- KARAAĞAÇ, G. (2016). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ yayınları.
- KAYASANDIK, A. vd. (2017). *Üniversiteler için Uygulamalı Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, 15. Baskı, Konya: Palet Yayınları.
- Orkhon Runic Inscriptions Glossary* (hzl. Blake Sherblom-Woodard and Grace Mrowicki)
- ORKUN, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları: 529
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*, (hzl. Mehmet Ölmez) İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TİMURTAŞ, F. K. (1981). *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Tuhfetü'l-İhvân* (H. 860) Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv No.: 06 Mil Yz B 1080.